

Yazı-Diyanet’i ve Cumhuriyet’i Yeniden Düşünmek

Ceren Lord: DİB üzerine yapılmış kısıtlı sayıdaki akademik çalışmalar kurumu “Kemalist laik devletin” dini kontrol etmek için oluşturduğu ideolojik bir aygıtı olarak görmekten ileri gitmedi.

1 Ocak 2020 tarihli yazı burada:

<http://ayrintidergi.com.tr/diyaneti-ve-cumhuriyeti-yeniden-dusunmek/>

Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğünde çalışan ve 2017 yılında kuruma başkanı olarak atanan Ali Erbaş, 2015 yılında Yeni Şafak gazetesine yazdığı bir yazıda AKP döneminde İslamlaşmada kat edilen yolun genişletilmesi için şu çağrıda bulunuyordu:

“Hem kendimiz ve hem de neslimiz için manevi beslenme kaynaklarımızın Kur’an ve sünnet merkezli olmasından taviz vermemeliyiz. Dindar nesil yetiştirmek için önümüzde duran fırsatları iyi değerlendirmeliyiz. Yüzelli bine yaklaşan din görevlisi, yüzbinlerce imam-hatip mezunu, öğretmeni ve öğrencisi, onbinlerce ilahiyat mezunu, öğretim elemanı ve öğrencisi, onbinlerce Kur’an kursu öğreticisi ve öğrencisi, ilk ve orta dereceli okulların tüm sınıflarında üç senedir seçmeli olarak okutulan Kur’an-ı Kerim, Peygamberimiz’in hayatı, temel dini bilgiler gibi derslerin mevcudiyeti ne büyük fırsatlardır. Bunların kıymetini bilmek için “İn şekerüm leezidennüküm, veİn kefertüm İnne azâbİ leşedİd” (andolsun ki, eğer şükrederseniz artırırım, nankörlük ederseniz azabım şiddetli olur” (İbrahim, 7) ayetini çok iyi anlamamız gerekmektedir.”[1]

Aynı yıl eski DİB başkanı Mehmet Görmez (2010-2017), hafızlara hitap ederken ise şunları söylüyordu:

“Hiçbir Müslüman evladının Kuran’ı eline alıp okumaktan mahrum kalmaması lazım. Onun için Diyanet İşleri Başkanlığı olarak son yıllarda müfredatı, programı, usulü tamamen değiştirdik. Daha önce biz Kuran’ı bize gelene öğretiyorduk, şimdi arkadaşlara diyorum ki hayır, gelmeye biz gidelim, evine dükkânına gidelim, ayaklarına gidip Kuran’ı öğretilim. Değmez mi? Onun için 120 bin personelimize milletimize Kuran’ı öğretmek konusunda hizmetinde olacağız. Biz size geleceğiz. Kuran’ı okumayan hiç kimse olmasın.

DİB’nin giderek görünürlük ve hız kazanan İslamlaşma politikaları ve genişleme yönelimi bir sonraki yıl beklenmedik bir karşılık buldu. Mehmet Görmez, “Kulağında sela, dilinde tekbirle büyük bir milletin şehit olma arzusuyla sokağa çıktığına şahit olduk” sözleriyle DİB’nin 15 Temmuz gecesi halkı camiler üzerinden seferber ederek darbe girişimini püskürttüğünü iddia ediyordu. Darbe gecesi camilerin oynadığı rolü yazan bir gazeteci ise DİB’nin “sırrını açığa vurduğunu” iddia ederek kurumun güncel siyaset ve kamusal alanda gittikçe görünür olan rolüne dikkat çekiyordu.”[2]

DİB’nin genişleme yönündeki bu hamlelerini siyasi iktidar programının doğal bir uzantısı olarak mı, yoksa kurumun tarih boyunca kendi iç dinamiklerinde taşıyageldiği bir özellik olarak mı değerlendirmeliyiz? Diğer bir deyişle kurumun bugün ulaştığı etkili konum din ve toplum arasındaki ilişkileri tanzim etmek için DİB’ni bir araç olarak ‘kullananlara’ işaret ederek mi anlaşılmalı, yoksa kurumun 95 yıllık gelişiminin içerisinde şekillenen kendi ajandasının bir parçası olarak mı görülmeli? Kuşkusuz bu iki bakış açısı birbirine tümüyle karşıt değildir. DİB’nin tarihsel gelişimi içinde bulunduğu koşullarla ilişki içinde düşünülmeli

ama öte yandan din alanında sahip olduğu tartışmasız otoritesi nedeniyle sahip olabildiği özerklik de gözardı edilmemelidir. DİB, siyasal iktidarlar tarafından kullanılan bir araç değil aynı zamanda sahip olduğu tarihsel ajandasını hayata geçirmek üzere bulunduğu koşullara uyum sağlayan özgün, devletin diğer aygıtlarından farklı bir kurum olarak düşünülebilir. Bu yazıdaki temel iddiam DİB'nin genişleme arzusu ve 'yeni Türkiye'de' kazandığı geniş etki alanının sadece AKP dönemine ait 'yeni' bir olgu olarak düşünülmemesi ve tarihsel bir süreklilik içerisinde anlaşılması gerektiği olacaktır.

DİB üzerine yapılmış kısıtlı sayıdaki akademik çalışmalar kurumu "Kemalist laik devletin" dini kontrol etmek için oluşturduğu ideolojik bir aygıtı olarak olarak görmekten ileri gitmedi. Bunun temel nedenlerinden biri Deniz Kandiyoti'nin tanımladığı üzere, Türkiye'de sekülerizm üzerine yapılan çalışmalara hâkim olan anlatının (master narrative) kurduğu hegemonik perspektiftir.[3] Bu hâkim anlatı, modern Türkiye tarihini baskıcı "Kemalist laik devlet" ile bu baskıya maruz kalan Müslüman toplum arasında süregiden bir mücadele olarak yansıtır. DİB üzerine yapılan çalışmalar ise bu çerçeveden kurumsallaşmıştır. Söz gelimi, İştâar Gözaydın DİB için "Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye devletinin ideolojik bir araç olarak benimsediği kurumlardan biri olarak temayüz etmektedir"[4] der ve İslâmı "düzenlemek"[5] ve laikliği korumak için kullandığı[6] iddia eder. İlahiyatçı İsmail Kara ise DİB "nerede ise Cumhuriyet'le yaşıt tarihi süresince, kendine biçilen yere ve sınırlara sadık kalarak... Devletin felsefi ve siyasi temayülleri, zaman zaman baskıları doğrultusunda dinî yorumlar yapan, halkın din anlayışını, dini yaşama biçimini dönüştürmeyi amaçlayan bir kurum olagelmiştir" sözleriyle bu çerçevedeki yerini alır.[7] Aynı minvalde Ahmet Kuru da DİB'nı İslâmı kontrol altında tutmaya çalışan baskıcı laik ajandanın bir parçası olarak tanımlar.[8] Son yıllarda DİB'nı AKP'nin "ideolojik devlet aparatı" olarak konumlandıran analizler bu hâkim anlatıyı devam ettirmiştir[9]. Bu çalışmaların hiç birinde DİB, kendine özgü ajandası olan ve bu kapsamda çalışmalar yürütecek kapasitede bir aktör olarak düşünülmedi.

Tıpkı Cumhuriyet'in kendisi gibi DİB'nın tarihini anlayamaya yönelik her çabanın da Osmanlı döneminden başlaması gerekir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde kimi düşünce, aktör ve kurumların farklı biçimlerde devamlılık gösterebildiği genel bir kabul olarak savunulabilir. Fakat DİB konusunda keskin bir kopuş olduğu görüşü yukarıda işaret ettiğim hâkim anlatının ortaklaştığı temel noktalardan birisidir. Hâlbuki bu geçiş döneminde ulemalık kurumu da değişen koşullara göre yeni stratejiler icat etmek zorunda kalmış ve süreç içerisinde devamlılığı sağlayabilmiştir. DİB'nın kurulduğundan itibaren Osmanlı ulemasıyla ilişkili ve bu kadroları bünyesinde bulunduran bir kurum olduğu gözden kaçan bir olgudur. Ulema henüz 18'inci yüzyılın sonundan itibaren merkezileşme ve modernleşme süreçlerinde yeni yetenekler geliştirmeye başlar. Osmanlı bürokrasisinin Batı hegemonyasında bir modernleşmeye yönelmesiyle birlikte ulema sınıfı yeni koşullarla tanışır ve bu koşullara uyum sağladığının bir göstergesi olarak devlet yapısının modernizasyonunda etkin olarak rol almaya başlar. Buna dayanarak da kendi kurumsal yapısını koruyup genişletmeye çalışır.[10] Son yıllarda DİB'ndan yapılan açıklamalar her ne kadar kurumun yeni bir aşamaya geçtiğini bildiriyorlarsa da kurumun tarihine bakıldığında bugün yeni olarak anılan yönelimin tarihsel bir sürekliliğe sahip olduğu görülecektir.

Osmanlı ulemasından Diyanet'e

Bu sürekliliği anlamak için devletin ulema sınıfıyla tarihsel ilişkisini yeni bir çerçeve içinden tartışmak gerekiyor. İkinci Meşrutiyet (1908-1920) dönemine girildiğinde ulema içinde, biri geleneklerin korunması savunan daha muhafazakar diğeri değişen koşullar içerisinde daha etkin rol oynayarak değişimi yönetmeyi savunan, iki temel eğilim olduğu söylenebilir.[11] Medreselerin ıslahı konusu bu farklı konuların açıktan görülebileceği bir vaka olarak karşımıza çıkar. Şeyhülislam Musa Kazım Efendi (1910-11, 1916-18) gibi bir takım 'reformist' ulema İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) rejimi döneminde radikal reformlar gerçekleştirme fırsatını bulmuştu. I. Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında bu eğilimlerin arasındaki mücadele daha dinamik bir hale geldi. Savaşın başlangıcında Ziya Gökalp (1876-1924) çizgisiyle şekillenen İTC politikası değişimci kanada kendi iktidarı süresinde yeni imkânlar sağladı.[12] Gökalp ulemanın rolünü itikad ve ibadet ile sınırlanmasını öneriyordu. 1916 yılında İTC hükümeti reformların uygulayıcısı oldu. Bu dönemde ayrıca Meşihat (Şeyhülislamlık makamı) kurumunun etkinlik alanını daralttı ve 1917 yılında Şeriye Mahkemelerini Adliye Bakanlığı'na bağladı.

İlk bakışta ulemanın devlet kontrolüne girdiği düşüncesine neden olan bu reformlar gerçekte muhafazakâr kanadın gerilemesini ve buna karşın İTC'ne daha yakın durarak inisiyatif geliştirmek isteyenlerin ise sürecin işleyişinde etkin pozisyonlara gelmesini sağladı. Bu ilişkide genel olarak ulemanın etki alanı daralırken, İTC ile bir şekilde ortak hareket etmeyi seçenler siyasi olarak etkinliklerini korumayı başardılar. Bir öğrenme süreci olarak görülebilecek bu dönemde ulema, bir kurum olarak nasıl hayatta kalınacağı konusunda yeni yetenekler kazanmış oldu. Savaşın sonunda İTC hükümetinin düşmesini takiben Sabri Efendi 1919 yılında Şeyhülislam oldu ve ulema muhafazakâr kanadın öne çıkmasıyla İTC hükümeti döneminde girilen reformlar tasfiye edildi. Ulemanın içinde bu iki güçlü eğilimin devam ettiği koşullarda Cumhuriyet kuruldu. Cumhuriyet'in en önemli ideologlarından birinin Ziya Gökalp olmasıyla beraber gücünü kaybeden reformlara açık kanatla savaş döneminde kurulan ilişkilerin güncellendiği yeni bir dönem başladı. DİB'nin doğuşunu bu çerçeve içinde baktığımızda İTC döneminde ilk denemeleri yapılan uygulamaların Cumhuriyet'le birlikte asli politikalara dönüştüğünü görüyoruz. Böylece Cumhuriyet öncesi İTC döneminde gelişen ulema ve devlet ilişkisinin DİB çatısı altında kurumsallaştığını iddia etmek mümkün olacaktır.

Cumhuriyet döneminde kurumsallaşma ve merkezileşme; ulemanın Diyanetleşmesi

3 Mart 1924'te Şeriye ve Evkaf Vekaleti'nin yerine DİB'nin kurulması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla medreselerin kapatılması ve Halifelik'in kaldırılmasını içeren 'sekülerleşme' yönündeki adımlar din-devlet ilişkilerinde önemli bir kırılma noktası olarak görülmüştür. Bu kırılmayla beraber medeni kanunun sekülerleşmesi, 1928'de Anayasa'dan İslam'ın devlet dini olduğunu ilan eden maddenin çıkartılması, 1931'de Hademe-i Hayrat'ın Vakıflar Genel Müdürlüğüne devri gibi takipçi adımlarla ulemanın sahip olduğu etki alanı hem Osmanlı Dönemiyle hem de nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan diğer ülkelerle karşılaştırınca önemli ölçüde daralmış oldu. Tek Parti rejiminin 1930'lara gelene kadar 'ulema' kelimesini kullanmayı bırakmış olması da kırılmanın bir başka göstergesi olarak görülebilir.[13]

Fakat bu süreçte ulemanın bir anda edilgen kılındığı, DİB'nin 1924'te sadece dini kontrol etmek üzere bir aygıt olarak kurulduğunu söylemek yüzeysel bir analiz olacaktır. Konuya bu şekilde yaklaştığımızda gerek Osmanlı uleması ve DİB arasındaki süreklilik gerekse de bununla ilişkili olarak DİB'nin kendine has bir ajanda geliştirme ihtimalini gözden kaçacaktır.

Esasen kırılma ulema sınıfında değil, İTC döneminde olduğu gibi ulemanın ilişkide olduğu devlet yapılanmasında yaşandı. 1924'te DİB'nin kurulmasıyla bir anda yeni bir 'Cumhuriyet uleması' oluşmadı. Cumhuriyet, Osmanlı ulemasını genel olarak DİB'nin bünyesine, bir kısmını da Eğitim ve Adalet Bakanlıklarında işe aldı ve bir kısmı da emekli oldu. En azından 1960'lı yıllara kadar DİB personeli genellikle eski Osmanlı uleması ve onların yakınları, çocukları ve yasal çerçevenin dışında varlığını sürdüren medreselerden eğitim alıp bürokrasiye dâhil olmuş kişilerden oluşuyordu.[14] Bu sürekliliğin DİB'nin kurumsal kimliğini oluşturmada önemli bir rolü vardı. Dolayısıyla DİB'nin kuruluşuyla yeni bir kimlik inşa olunmamış fakat eski kimlik Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte oluşan koşullara uyumlu hale gelerek kendini devam ettirmiştir. Bu minvalde zamanının önde gelen İslamcılarında Necip Fazıl Kısakürek, anılarında Ahmet Hamdi Akseki'nin Diyanet İşleri Başkanı (1947-1951) olmayı "daha fazla kötülüğe mani olmak için" kabul ettiğini söylediğini ve Büyük Doğu dergisinin yazılarını gözyaşlarıyla takip ettiğini iddia etmesi anlamlıdır.[15]

Genel olarak devletin merkezileşmesi DİB'nin kurumsallaşma sürecinde de etkili oldu. Ancak DİB'nin merkezindeki güçler sürekliliği temsil ettikleri için, merkezileşme DİB'nin kendi ajandasını takip etme kapasitesini zayıflatmadı aksine sürekliliği daha etkili bir şekilde mümkün kıldı. Bu politika Osmanlı modernleşmesinin bir parçası olarak işlerlik kazanmıştı. Söz gelimi, 1866'ta tarikatları merkezi bir kontrol altına almak üzere Meclis-i Meşâyih kurulmuştu. Cumhuriyet döneminde tekke ve zaviyelerin yasaklanması bu merkezileşme yönelimini ve devlet bünyesindeki ulema tekelleşmesini pekiştirdi. Çok partili döneme geçişte ise bu merkezileşme ivme kazandı. Bu bağlamda, mesela 1950'de gezici vaizler DİB'nin bünyesine alındı, müftülük seçimleri kaldırıldı ve atamalar merkeze bağlandı, köy imamlarının çalışması müftülüğten izne tabi kılındı. Kurumsallaşma ve merkezileşmenin başka bir örneği ise DİB personeli için yürürlüğe sokulan asgari eğitim şartlarıydı. 1965'de DİB teşkilat kanunuyla yürürlüğe giren imam-hatip mezunu olma şartı sonrasında aranmamış ve genellikle medrese eğitimi almış 12,000 din görevlisi kadroya alınmıştı.

Merkezileşme dinamiği özellikle 1940'ların sonunda komünizmle mücadele politikaları sonucu ve DİB'nin da teşvikiyle genişlemeye dönüştü. Kurumun en çok da darbe dönemlerinde kapasitesini geliştirmiş olduğunu ayrıca not etmek gerekiyor. 3 Mart 1924 tarihli ve 429 sayılı Kanun'da DİB'nin görevi "İslam dininin itikat ve ibadet alanıyla ilgili işleri yürütmek ve dini kurumları idare etmek" şeklinde ifade edilmişti. 1960 darbesi sonrasında DİB anayasal bir kurum olarak yeni anayasaya girdi ve bu süreçte hazırlanan ve 1965'te kabul edilen 633 nolu teşkilat kanunu DİB'nin görevlerini "İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" şeklinde ifade ederek kurumsal genişlemeye hız kazandırdı.[16] 1980 darbesi sonrasında kabul edilen siyasi partiler kanununda (2820, madde 89) DİB'nin kaldırılmasının teklif dahi edilmesi yasaklandı ve kurum Anayasa'da daha da genişletilmiş bir madde ile tanımlandı; "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir" (Mad. 136). Yine 12 Eylül cunta rejiminin Türk-İslam sentezi politikalarının önemli bir uygulayıcısı olarak DİB, hapishanelerden fabrikalara, hastanelerden evlere, kısaca hayatın her alanına dini taşımakla görevlendirilmişti.

Bu genişleme Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) döneminde iyice ivme kazandı. “Aile ve Dinî Rehberlik Büroları Çalışma Yönergesi” kapsamında imamların gençlere, ailelere, işçilere ‘manevi destek’ sağlamasını gibi yeni alanlar yaratılırken,[17] DİB’na internetteki farklı İslami yorumların mahkeme kararıyla sansür edilmesini talep etme hakkı tanındı.[18] Milli Eğitim Bakanlığı’yla art arda yapılan protokoller, din öğretmenlerini müftülerin belirlemesi gibi yeni uygulamalarla DİB’nın eğitim politikalarındaki etkinliği genişlemeye devam ediyor.[19] Uzun yıllardır Diyanet çevreleri tarafından dile getirilen müftülere nikah kıyımaya yetkisi ise 2017 AKP tarafından verilmesi medeni kanuna karşı tırmanan sinsi bir saldırı olarak görüldü. Bu yeni olanaklarla DİB’nın din üzerinden kamusal hayatı düzenleme yönündeki tekelleşme yöneliminin derinleştiği görülüyor. Diyanet bu gelişmelerden duyduğu memnuniyeti yine 2010’da kabul edilen 6002 nolu teşkilat kanununu yorumlarken şöyle ifade ediyordu; ”Din hizmetlerinin önünü açmış, engel görülebilecek bazı hususları bertaraf etmiş, personelin uygun bir ortamda hizmet etmesini sağlamıştır”. [20] Bu kanunun en önemli özelliği DİB’nın Strateji Geliştirme Başkanlığı’na “Başbakanlık, bakanlıklar ve Başkanlık birimlerinden gönderilen kanun, tüzük, yönetmelik ve diğer mevzuat taslaklarını hukuki açıdan inceleyerek görüş bildirme” imkanının verilmesi oldu. Böylece, DİB meclisteki yasalara meşruiyet sağlayacak kaynaklardan biri olarak resmileşmiş oldu. Yani göreceli de olsa siyasi özerkliği ve siyasete etkin katılımı böylelikle daha bir görünürlük kazandı. Bunu takiben 2014 yılında dönemin başbakanı Ahmet Davutoğlu daha önceden Başbakan Yardımcılığı’na bağlı olan DİB’nın Başbakanlık’a bağlanmasını şu sözlerle ifade etti:

Ben dini otoritelerin bürokratik sınırlamalara hapsedilmesini doğru bulmuyorum. Diyanet İşleri Başkanımızın bürokratik işlev görev yürüten bir kurum gibi hareket etmesi beni rahatsız ediyordu. Doğrudan Başbakan’a bağlayarak bürokratik sınırlamaları kaldırdık... Diyanet toplumun büyük çoğunluğunu temsil eden bir yapı olarak toplumdaki saygın yerini almalı. Toplumsal bir otorite olarak görülmesi lazım. Diyanet için reform aşikâr. Diyanet teşkilatımızın daha özerk ve bütün dini gruplara hitap edebilecek şekilde çalışmalı.[21]

Darbe teşebbüsünü takiben eski Başkan Görmez’in DİB’nın Cumhurbaşkanlığı’na bağlanmasını savunması[22] ve 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle bunun gerçekleşmesi ise kurumun sadece siyasi iktidarın doğal bir uzantısı olarak değil yüzlerce yıllık göreceli özerk varlığının resmiyete dönüşmesi olarak görülmelidir. Yine 2017 yılında Diyanet’in Cumhuriyet tarihinde bir ilk olarak 30 tarikat ve cemaatle buluşması ve bir “denetim ve rehberlik mekanizması” için lobi yapması ise yine merkezi ulemanın tekelleşmesini pekiştirecek Osmanlı döneminin Meclis-i Meşâyih benzeri bir politika olarak görülebilir.[23] 2018 senesinde yayınlanan bir yönerge ise DİB bünyesinde “Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı” adlı yeni birim kurularak göçmen politikalarında, uyuşturucuyla mücadelede, çocuk bakım evlerinde, cezaevlerinde, mevsimlik işçilerin dini ihtiyaçlarını karşılamasında, deprem ve doğal afetlerde kurumun rolünün genişlemesi, ‘cami dışı’ yetki alanlarının gittikçe kapsayıcılaştığını göstermekteydi. AKP dönemindeki bu kurumsal genişleme sadece Türkiye odaklı değil, DİB’nın bir dünya İslam otoritesi olmasını hedeflemiştir, ve Görmez’in sözleriyle şöyle deklare edilmiştir:

Diyanet sadece Türkiye’nin değil, bütün Müslümanların Diyanet’i olmuştur. Diyanet teşkilatı, Orta Asya, Başkanlar, Afrika ve diğer coğrafyalarda yaşayan kardeşlerimizin din hizmetlerinde, din eğitiminde kapısını çaldığı müessese olmuştur. 2006 yılından itibaren Afrika’nın kırk noktasında hizmet veren, Latin Amerika’da yaşayan yedi milyon kardeşimize

hizmet götüren, Pasifik Asya'daki Müslüman kardeşlerimize hizmet götüren bir teşkilat olmuştur.[24]

Özetle, DİB'nin ve dini altyapısının kurumsal olarak genişlemesi, genel olarak sadece AKP'nin DİB'nin 'kullanmasının' bir ürünü olarak görülse de, diğer açıdan ise kurum hem ortaklaşan çıkarlar ve AKP hükümetinin yarattığı fırsatlardan kendi gündemini sürdürmek için faydalandı.

DİB'nin giderek artan özgüven ve görünürlüğüne işaret eden bir diğer durum ise daha önce eşine ratlanmamış bir biçimde Cumhuriyet'in laiklik ilkesini açıktan hedef almaya başlamasıdır. Bu minvalde, Mehmet Görmez 2015 senesinde dünyadaki İslamcı terör saldırıları sonrası yaptığı bir görüşmede "Fakat sekülerizm dinlerden kaynaklanan şiddeti de geride bırakarak dünyayı topyekûn bir savaşın içine soktu" demiştir. 2017 senesinde devir teslim töreninde Diyanet başkanı Ali Erbaş ise "Sekülerizm ve hiçbir değer tanımama kıskacında debelenen insanlığa ulaştırmak için her zamankinden daha çok çalışmamız gerekiyor" sözleriyle görevi devralmıştı. Bu bağlamda son yıllarda özellikle DİB'nin, kendisini tarif ettiği "Cumhuriyetin bir kurumu olmakla birlikte tarihsel kökeni itibarıyla Şeyhülislâmlığa dayanan ve onun geleneksel misyonunu sürdürmek üzere kurulan"[25] ifadesi DİB'nin sürekliliğini ve görece özerkliğinin tarihsel köklerine işaret etmesi açısından önemlidir. DİB'nin Alevilerin eşit yurttaşlık taleplerine, "cemevleri kırmızı çizgimiz" şeklinde cevap vermesi ve cemevlerini tanınması yönündeki adımları ısrarlı bir şekilde engelliyor olması bu sürekliliğin en belirgin göstergelerinden biri olarak okunabilir.[26]

Madalyonun öbür yüzü, Diyanet'in özne olma durumu:

Daha önce de belirtildiği gibi DİB üzerine yapılan çalışmalarda DİB'nin genişlemesi siyasi iktidarın kontrolü eline alması olarak yorumlandı. Bu çerçeveden bakıldığında DİB, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1960 ve 1980 darbeleri durak noktalarına ve sonrasında her dönem devlet politikasının uygulanmasında sadece bir 'araç' olarak görüldü. Bu hâkim anlatı AKP döneminde de hegemonyasını sürdürdü. DİB teşkilatının askeri darbe dönemlerinde genişlemesi, iktidarların DİB üzerinden politikalarını meşrulaştırma çabaları literatürdeki bu anlatıyı destekleyen veriler olarak tartışıldı. Mesela Tek Parti dönemindeki Cumhuriyet reformlarından, laikliğin en güçlü motivasyonlardan biri olduğu düşünülen 27 Mayıs 1960 kadrolarına kadar, siyasi iktidarlar politikalarını DİB hutbeleriyle meşrulaştırma çabasında oldu. Tüm bu çabalar DİB'nin siyasi iktidarın bir "aygıtı" olarak gören anlatıyı güçlendirdi. Fakat bu ilişkinin tek taraflı bir fayda sağladığını düşünmek madalyonun sadece bir yüzünü yansıtacaktır. DİB'nin, Osmanlı ulemasının var oluş biçimine koşut olarak, gelişmeleri kendi lehine çevirip kendi gücünü arttırma yönünde geliştirmiş olduğu ajandası ise hâkim anlatı çerçevesinde madalyonun görünmeyen diğer yüzü olarak kaldı. DİB, bir yandan siyasi iktidarların ihtiyaç duyduğu meşruluğu sağlarken diğer yandan da nelerin İslami değerlere uygun olduğuna karar verme konusunda mutlak bir yetki elde etti ve din üzerindeki tekel olma konumunu güçlendirdi. Bu iktidar oyununda DİB farklı siyasi odaklarla bazen doğrudan mücadeleye girerek, bazen işbirliği yaparak, bazen de taktik olarak uzlaşmayı benimseyerek farklı stratejiler kullandı.

Sonuç yerine

DİB üzerine gelişen hâkim anlatı kurumun tarihinin Cumhuriyet ile başlatılması ve laikliğin din-devlet ilişkilerinde siyaseti yönlendiren temel yönelim olduğu düşüncesi bize meselenin sadece bir kısmını anlatıyor. Devleti asker ya da belirli bir siyasi seçkinin himayesi altında özü kendinden menkul yekpare bir varlık olarak betimleyen bu anlatı DİB’na da “devletin” gözünden baktığı için süreklilikleri ve ulemanın özgül kimliğini koruma yönündeki ajandasını göremedi. Hâlbuki aynı tarihe madalyonun diğer yanından baktığımızda DİB’nın Osmanlı ulemasından Cumhuriyet’in Diyanet İşleri Reisliğine sürekliliğini koruyan, kendi misyonu ve kimliğine sahip çıkan ve şartlar el verdikçe etki alanını genişleten, özerkliğini ve din alanındaki tekel konumunu pekiştiren, farklı stratejiler izleyerek devletin içinde farklı iktidar odaklarıyla mücadele eden veya işbirliği yapan bir kurum olarak görmek mümkün. Bu konumundan dolayı da DİB Türkiye’de İslamlaşma politikalarında ve İslamcılığın örgütlenmesinde en önemli aktörlerden biri olmuştur. Eğer Cumhuriyet tarihi bu bakışla yeniden ele alınırsa devlet ve din ilişkisi yeniden yazmak ve hâkim anlatıdan kopuş kaçınılmaz olacaktır.

NOT: Bu yazı Ceren Lord’un 2018 yılında Cambridge University Press tarafından yayımlanan *Religious Politics in Turkey, From the Birth of the Republic to the AKP* (Cumhuriyet’in Doğuşundan AKP’ye Doğru Türkiye’de Din Politikaları) kitabına da temel teşkil eden 2015 de biten doktora çalışmasına dayanmaktadır. Ayrıca bakınız: C. Lord. “The Story Behind the Rise of Turkey’s Ulema.” MERIP. (4 Şubat 2018). Bu yazıyı Türkçeleştirmede yardımcı olan Tuncay Gürhan ve Besim Can Zırh’a sonsuz teşekkürler.

DİPNOTLAR

- [1] A. Erbaş. “Müslümanların Dünyevileşme ile İmtihanı (II).” *Yeni Şafak*. (30 Haziran 2015).
- [2] P. Tremblay. “How Erdogan Used the Power of the Mosques Against Coup Attempt.” *Al-Monitor*, (25 Temmuz 2016).
- [3] D. Kandiyoti. “The Travails of the Secular: Puzzle and Paradox in Turkey.” *Economy and Society*, 41(4), (2012), 513-531. s.515.
- [4] İ. Gözaydın. *Diyanet, Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*. İstanbul, İletişim Yayınları. (2009). s.305.
- [5] İ. Gözaydın. “Diyanet and Politics,” *The Muslim World*, 98(2-3), (2008), 216-227. s.217.
- [6] A.g.e. s.1
- [7] İsmail Kara. *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul; Dergah Yayınları. (2008). s.78.
- [8] A. T. Kuru. *Secularism and State Policies Toward Religion: The United States, France, and Turkey*. Cambridge; Cambridge University Press. (2009). s.166–68.
- [9] E. Öztürk. “Bir Devlet Aparatı Olarak Diyanet Üzerine.” *Bianet*. (15 Temmuz 2017).
- [10] D. Kushner. “The Place of the Ulema in the Ottoman Empire during the Age of Reform (1839–1918).” *Turcica*, 19, (1987), 51–74.

[11] Son dönem Osmanlı Devleti'nde ulema içindeki tartışmalar ve rolü için bakınız: Amit Bein. Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul; Kitap Yayınevi. (2013).

[12] 'Muhafazakar' yada 'reformcular' tanımlamaları teolojik tartışmalara, dini anlayışlara, ve yorumlama biçimlerine göre değil, farklı siyasi konumlamaları işaret etmek için kullanılmaktadır. Meselenin odağı dinde reform arayışından ziyade, İTC rejiminin ve devletin organizasyonunda nasıl bir rol alınabileceği üzerinedir.

[13] Bein. Osmanlı Uleması, s.152.

[14] Kara, Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam.

[15] İsmail Kara. Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye. İstanbul; Dergah Yayınları. (2002). s.30-37; Necip Fazıl Kısakürek. Hitabeler. İstanbul; Büyük Doğu Yayınları. (2014).

[16] Gözaydın bunu 'dönüşmekte olan Türkiye siyasetinin ve aynen Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun modernite projesinde uygulamış olduğu gibi toplumu bu kez de milliyetçi-mukaddesatçı Türk-İslam sentezi çerçevesinde dönüştürme çabalarının bir simgesi olarak okunabilir'. Gözaydın, Diyanet, s.164

[17] "Aile imamları" geliyor.' Sözcü Gazetesi. (Kasım 9, 2015).

[18] "Diyanet'e de internete sansür hakkı verildi." Radikal Gazetesi. (Temmuz 14, 2010).

[19] Bedir Haber. "Diyanet ve MEB'den Dev Protokol." (24 Mart 2016); Cumhuriyet. "Sorumluluklarını Tek Tek Diyanet'e Terk Eden MEB, Yeni Bir Protokol İmzaladı." (2 Haziran 2019).

[Http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/egitim/1423269/Sorumluluklarini_tek_tek_Diyanet_e_terk_eden_MEB_yeni_bir_protokol_imzaladi.html](http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/egitim/1423269/Sorumluluklarini_tek_tek_Diyanet_e_terk_eden_MEB_yeni_bir_protokol_imzaladi.html)

[20] Diyanet İşleri Başkanlığı. Stratejik Planı 2012-2016. Ankara; Diyanet İşleri Başkanlığı.

[21] "Başbakan Davutoğlu'dan önemli açıklamalar." Milliyet Gazetesi. (Eylül 4, 2014).

[22] "Görmez: 'Diyanet Cumhurbaşkanlığı'na bağlanmalı." Hürriyet Gazetesi. (Ağustos 1, 2016).

[23] CNN Türk. "Diyanet 30 Tarikatlarla Görüştü: 'Cemaatler ve Tarikatlar Buluşması' Düzenleyecek." (5 Ocak 2017).; Diyanet İşleri Başkanlığı. "Kontrol ve rehberlik mekanizması kurulmalı." (10 Ağustos 2018). <<https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/11846/kontrol-ve-rehberlik-mekanizmasi-kurulmalidir>>.

Detaylı analiz için bakınız: C. Lord. "The Diyanet's Expanding Reach and the Tariqa Orders". TAS Review. (Autumn 2018).

[24] Akit. "Diyanet 'Dini Yüksek İhtisas Merkezleri' Açıyor." (26 Kasım 2016).

[25] Bakınız: <<http://www.diyanet.gov.tr/tr/icerik/kurulus-ve-tarihce/8.>>

[26] S. Girit. "Cemevleri: İbadethane mi Kırmızı Çizgi mi?" BBC Türkçe. (8 Ocak 2016). Diyanet'in Alevilere yönelik politikaları hakkında detaylı analiz için bakınız: C. Lord. "Between Islam and the Nation; Nation-building, the Ulama and Alevi Identity in Turkey." Nations and Nationalism, 23 (1), (2017); 48-67.; C. Lord. "Rethinking the Justice and Development Party's 'Alevi Openings'." Turkish Studies, 18 (2) (2017), 278-296.

<http://ayrintidergi.com.tr/diyaneti-ve-cumhuriyeti-yeniden-dusunmek/>